

Ἀρχιππαιῶν des Herodot (IV. 23) oder die indischen Brachmanen von Megasthenes (bei Strabon) bis Georgios Monachos, die auch als Völker anstatt gesellschaftlich-kultischer Organisationen betrachtet werden. Dass die weiblichen Organisationen den Krieg nicht nur vorspielten, wie die Eingeborenen in Neu Guinea (Thurnwald bei Ebert IV. 98), sondern den tatsächlichen Kampf ins Reich der kultischen Ekstase einführten, wird sogar von dem glaubwürdigen Prokopios bewiesen (BG. IV. 3 = Haury 497—498), indem er behauptet, dass die Römer unter den Hunnen auch bewaffnete weibliche Formationen vorfanden. Was den Wohnsitz der Amazonen betrifft, versetzt der griechische Mythos ihre Urheimat in die Gegend von Thermodon in Kleinasien. Diese kultisch-soziale Einrichtung verbreitet sich von ihrem ursprünglichen Zentrum s.rahlenförmig aus, aber besonders nach Asien. Ihre Verbindungen mit Skythien versuchten schon die alten Schriftsteller zu erläutern. Die Früheren (Herod. IV. 117) sprechen noch davon, dass sich diese Einrichtung von Kleinasien aus nach Skythien verbreitete, was richtig ist; aber die späteren erzählen schon davon (Diodor. II. 41, 1; Justin II. 4, 1), dass sie sich von Skythien nach Kleinasien verbreitete, offensichtlich weil sie als Ausgangspunkt einer so barbarischen Sitte einen womöglich recht entfernten Winkel der Welt betrachten wollten. Mehrere Spuren weisen darauf hin, dass der Kult der Amazonen tief ins Innere Asien eindrang. Tomyris, Königin der Massageten ist im Wesentlichen eine Amazone (E. Meyer I. 515); auf späteren Darstellungen tragen die Amazonen hohe Mützen (RE. s. v. 1773) wie die saka tigrachauda auf der Inschrift von Bisutum (I. Junge, Klio, 1939, 62), die mit den Massageten identisch sind. Ptolemaios versetzt sie in das asiatische Sarmatien (V. 8) und vielleicht können wir uns auch auf die Ἀναρπαιῶν Σκόδιον des Ptolem. berufen, indem wir die Ἐπίνορος des Herodot vor Augen halten und bedenken, dass beide Geschlechter gegenseitig die Rollen vertauscht haben mochten. Wir haben gesehen, dass auch bei den aus Innerasien kommenden Hunnen bewaffnete weibliche Gruppen aufzufinden waren (Prokop a. O.). Dörfer unter Frauenherrschaft werden von Priskos erwähnt (HGM. 311, 1). Wir finden die Spuren von Frauenlagern auch in den Traditionen der Kirgizen (Kel. Szemle III. 135). Und es ist nicht unwahrscheinlich, dass wir auch in den allein hausenden bulgarischen u. alanischen Frauen der Chronik von Kézai die Epigonen der Amazonen zu erblicken haben. A. Graf.

Cicero-interpretációk.

Három kiragadott Cicero-részletet szeretnénk magyarázni. E három rész (de re publ. 2, 10, 20, de leg. 1, 1, 3, ad Att. 12, 45, 3) teljesen különböző jellegű, mind más összefüggésben szerepel, nem is egy időből való, — épp ezért érdekes, mert a mindháromban megtalálható közös mag fejlődésének fokozatait tárja a figyelmes olvasó elé. A közös mag Róma őstörténetének egyik jellegzetes pontja: a Romulus halálához fűződő monda.

Lássuk az elsőt. Cicero a *de re publica* második könyvében az eszményi állam képét rajzolja meg. Ideálját Platon képzeletbeli πολιτεία-ja helyett a hosszú századokon keresztül (2, 1, 2: *aliquot ... saeculis et aetatibus*) kialakult római *res publica*-ban találja meg. Időrend szerint haladva, először Romulus mythosokba vesző életét és munkásságát írja le. Kiemeli, hogy csak az istenek akaratának kipuhatólása után (3, 5: *auspicato*) fogott a város megalapításához, — hogy Titus

Tatius halála után, mikor egyedüli úr lett Rómában (8, 14: *cum ad eum dominatus omnis recidisset*), nem szakított a kezdetleges „alkotmánnyal“, hanem még sokkal inkább a szenátorok tekintélyére és tanácsaira támaszkodva intézte az állam ügyeit (8, 14: *multo etiam magis patrum auctoritate consilioque regnavit*).¹ A spártai Lykurgos nem sokkal előzte meg annak felismerésében, hogy az egyeduralkodó jobban el tudja látni tisztét, ha a legkiválóbb polgárok bevonásával kormányoz (9, 15: *si esset optimi cuiusque ad illam vim dominationis adiuncta auctoritas*). Újra és újra hangsúlyozza az ősi Rómának ezt a két talpkövét (10, 17: *egregia duo firmamenta rei publicae*), az istenek szándékainak a megkérdésést és a szenátussal való együttműködést (ib.: *auspicia et senatum*, I. 9, 16 is).

Ezek miatt az uralkodói erényei miatt emelték Romulust maguk közé az istenek. Ez pedig annál csodálatosabb, fűzi hozzá (10, 18), mert más halandók, akiket az istenek közt emlegetnek, az emberiségnek kevésbé művelt századaiban éltek, amikor még tág tér nyílt a képzelődésnek, a hiszékenységeknek (*ceteri, qui dii ex hominibus facti esse dicuntur, minus eruditus hominum saeculis fuerunt, ut fingendi proclivis esset ratio, cum imperiti facile ad credendum impellerentur*). De Romulus korában már rég virágzott az irodalom, a tudomány, és az emberi műveletlenségből származó tévedések mind eltűntek! (10, 18: *Romuli autem aetatem ... iam inveteratis litteris atque doctrinis omnique illo antiquo ex inculta hominum vita errore sublato fuisse cernimus*). Bonyodalmas chronológiai adatokat² hoz fel annak bizonyítására, hogy Romulus idejében, sok száz évvel Homeros után, amikor Görögország már teli volt költőkkel, muzsikussal, virágzó kultúrával, ilyen fikció nem lett volna lehetséges (10, 19: *ad fingendum vix quicquam esset loci*). Ez a felvilágosodott kor már nem adott hitel minden lehetetlen dolognak (*haec aetas ... iam exulta praesertim eludens omne, quod fieri non potest, respuit*). Romulus halhatatlanságát Proculus Iulius bizonyosága alapján mégis elhitték!

Ez a hagyomány szerint találkozott a titokzatosan eltűnt Romulusszal, mégpedig azon a halmon, amelyet később épp az ő isteni nevééről neveztek el Quirinalisnak. Itt a király kinyilvánította neki akaratát, hogy azon a helyen építsenek neki templomot. (10, 20: *tanta fuit in eo vis ingenii atque virtutis, ut id de Romulo Proculo Iulio, homini agresti, crederetur, quod multis iam ante saeculis nullo alio de mortali homines credidissent, qui ... dixisse fertur a se visum esse in eo colle Romulum, qui nunc Quirinalis vocatur, eum sibi mandasse, ut populum rogaret, ut sibi eo in colle delubrum fieret, se deum esse et Quirinum vocari*.)

Romulus apotheosisának egyes részletei már századokkal előbb éltek a római köztudatban. A régi hagyományt legteljesebben Ennius töredékeiből állíthatjuk össze. E szerint Romulust egy hirtelen támadt vihar alatt Mars Iuppiter rendeléséből (XXXIX 65—V²: *unus erit quem tu tolles in caerulea caeli templa*; v. ö. Ovid. Met. 14, 812—) az istenek közé ragadja (Hor. c. 3, 3, 15; Ovid. Fasti 2, 485—). Eltűnése hírére a nép fájdalmas kiáltásokba tör ki, majd istenként magasztalja (LXI 110—):

¹ V. ö. EPhK 64, 1940, 168—.

² L. R. Laqueur, Berl. Phil. W. 44, 1924, 333; R. Philippson, 50, 1930, 1180.

*pectora ... tenet desiderium, simul inter
sese sic memorant: o Romule, Romule die,
qualem te patriae custodem di genuerunt!
o pater, o genitor, o sanguen dis oriundum!
tu produxisti nos intra luminis oras.*

(L. Liv. 1, 16, 3.)

Vahlen szerint⁸ már Ennius Annalesében is szerepelt egy ember, akinek előadása bizonyossá tette Romulus istenné válását. Ennek a beszámolójából való a LXII. fragmentum (115—: *Romulus in caelo cum dis genitalibus aevum degit, — ut famae adsentiens dixit Ennius*, teszi hozzá Cicero, Tusc. 1, 12, 28). Ennek az embernek a neve azonban nem derül ki sem Enniusból, sem más régebbi íróból. Legelőször a cicerói *de re publica* említett fejezetében bukkan fel a pontos megjelölés: Proculus Iulius. Ezt a nevet ismétlik aztán az augustuskori és a későbbi auktorkok Liviustól Lactantiussig.⁴

A RE cikkirója (F. Münzer) csak azt jegyzi meg,⁵ hogy a monda minden lényeges részletében még Caesar egyeduralma előtt alakult ki. Ezt azért hangsúlyozza, mert abban a korban járunk, amikor a római annalisták tudatos és irányzatos, nem ritkán politikai természetű fikcióikkal az egész római történelmet kényük-kedvük szerint alakították *in maiorem gentis gloriam*.⁶ A Fabiusok dicsőségéről pl. Qu. Fabius Pictor, a Valeriusokéről pedig Valerius Antias gondoskodott.⁷ Különös buzgalommal gyártotta a régmúltban okmányokkal kimutathatólag szereplő ősoket C. Licinius Macer.⁸ Valószínűleg ő torzította el Romulus hagyományos képét is az ellenpárthoz tartozó Sulla visszavetített vonásaival. Egy másik annalista, Qu. Aelius Tubero, az 500. év eseményei közé pl. egy összeesküvést iktatott, amely veszedelmesen hasonlított Catilina ügyére, az akkori consul erősen bíralt működése pedig Ciceróra.⁹

Igy került Proculus Iulius neve is a Romulus-mondába, hogy a *gens Iulia* kapcsolata Róma legendás alapítójával minél világosabban ktűnjék.¹⁰ Münzer, aki erre L. Preller nyomán¹¹ mutatott rá, a család trójai, illetőleg isteni eredetének a fikcióját a 100 körül élő iuliusi nemzedék politikai törekvéseivel hozza összefüggésbe.¹² Ekkor kezdték ugyanis használni Venus képét családi jellegű ábrázolásaikon, ekkor vállalták Ilion városának örökös patronátusát stb.¹³ Suetonius Caesar-

⁸ Ennianae poesis reliquiae.² 1903, CLXV: „e Proculi Iuli oratione restat LXII.“

⁴ A. Rosenberg: RE „Romulus“ 1098.

⁵ RE „Proculus Julius“ (Julius 33) 112.

⁶ W. Kroll: Die Kultur der ciceronischen Zeit. 1, 1933, 33.

⁷ Kroll 34.

⁸ A. Rosenberg: Einleitung und Quellenkunde zur röm. Geschichte. 1921, 137.

⁹ Rosenberg 138.

¹⁰ EPhK 64, 1940, 168.

¹¹ Röm. Mythologie. 2³, 1883, 346: „gentile Tradition und Sagenfabrik der albanischen Julier.“ V. ö. A. Schwegler: Röm. Geschichte. 1, 1853, 537

¹² RE „Julius“ 106.

¹³ L. Malten: Aineias. Archiv für Rel.-wiss. 29, 1931, 53; C. Koch: Der römische Juppiter. (Frankfurter Studien 14.) 1937, 62—.

életrajzában (6, 1) ránkmaradt néhány mondat a későbbi diktátor egyik ifjúkori beszédéből, amelyet 68-ban, nagynénjének, Iuliának (Marius özvegyének) a temetésén tartott. A kezdő, de demokrata érzületéről már Sulla idejében ismert politikus öntudatosan utal anyai ágon királyi, apai részről pedig isteni származására. Ezt az akkoriban divatos római szokást¹⁴ persze nem mindenki vette komolyan. Gúnyt űztek belőle már akkor is (Cic. ad fam. 8, 15, 2 [49 ből]: *Venere prognatus... Psecade natus*), — mint ahogy később Tacitus is mesének mondja a rómaiak trójai eredetét és a *suirps Iulia* Aeneastól való származtatását (ann. 12, 58: *aliaque haud procul fabulis vetera*),¹⁵ — első-sorban természetesen mindig a politikai ellenfelek. Mindenesetre Caesar hatalma teljében is következetesen kitartott mellette, ék γάρ Αίγέλου και Ἰλίου τοῦ Αἰγείου τὸ τῶν Ἰουλίῳν γένος... ἡγεῖτο εἶναι (App. b. c. 2, 281) és minden eszközzel propagálta.¹⁶ Augustus idejében az egész már tiszteletreméltó hagyománnyá lett, és ugyan melyik Vergilius-olvasó gondol arra, hogy pl. Aeneas fiának nevét, a kisázsiai eredetű Ascaniust, Servius tanúsága szerint csak Iulius Caesar változtatta Iulusra? (ad Aen. 1, 267: *Ascanium, sicut Iulius Caesar scribit, Iulum coeptum vocari*).¹⁷

Most már az a kérdés vetődik fel: hogyan lehetséges, hogy ez a nyilvánvalóan Caesartól kiinduló, vagy legalább is Caesar kedvében járó fikció, Proculus Iulius nevének a Romulus-mondába való beszövése, éppen egyik legnagyobb ellenfelének az írásában merül fel először? Ez az érdektelenség látszó probléma a kor két legkiemelkedőbb alakjával való vonatkozásai miatt jelentékennyé szélesedhetik.

Cicero, az államférfi — éppen Caesar közelsége miatt — egészen a legújabb időkig alig talált nemhogy méltánylásra, de még megértésre sem. Drumann multszázadbéli, közismerten tendenciózus Cicero-ábrázolását Mommsen írásművészete csak még veszedelmesebb hatásúvá tette. Caesar heroikus alakja mellett Cicero szánalmasan jelentéktelen szerepre volt kárhoztatva. Mommsen lefordíthatatlan tömörségű jellemzése: „als Staatsmann ohne Einsicht, Ansicht und Absicht“¹⁸ és Cicero egész élete művének lekicsinylő értékelése a mai napig hat és fertőz. Sajnos, még nem akadt senki, aki a Mommsenét csak meg-

¹⁴ L. pl. Schanz-Hosius: *Geschichte der röm. Lit.* 2^a, 1935, 62— (Varro).

¹⁵ L. Drumann—Groebe: *Geschichte Roms*. 3^a, 1906, 108.

¹⁶ Drumann—Groebe 3, 107; a pharsalosi győzelem után Kisázsia városai úgy ünnepelték, mint τὸν ἀπὸ Ἄρεως καὶ Ἀφροδείτης θεῶν ἐπιφανῆ καὶ κοινὸν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου σωτήρα (Dittenberger: *Syll.* 760), I. W. Weber: *Der Prophet und sein Gott.* 1925, 34, 1; Malten 53, 6.

¹⁷ V. ö. azzal, amit szintén Serviusból tudhatunk meg: az Aeneis 5, 568— soraihoz

(*alter Atys, genus unde Atii duxere Latini,
parvus Atys pueroque puer dilectus Iulo*)

írott kommentárja ezeket mondja: *propter Atiam dicit, matrem Augusti... vult enim eius etiam maternum esse genus antiquum.* (L. még a 117— sorokat és hozzá Servius megjegyzéseit.) Augustus anyjának az őse tehát Iulus jóbarátja, mint ahogy Proculus Iulius Romulusé (Plut. Rom. 28).

¹⁸ Röm. Geschichte, 3^a, 1889, 619.

közéltő tudományos felkészültséggel és művészi képességgel egyszer Cicero pártjára állt volna.¹⁹ Gundolf előadásában is, könyve²⁰ tárgyának megfelelően, háttérbe szorul. Mindenesetre kettőjük szétválaszthatatlan, együttes megítélésében a legszebbet, a leglényegesebbet tőle tanulhatjuk. Persze Gundolf olyan távolról nézi a dolgokat, hogy a hegyóriásoknak csak kéklő körvonalait tudja megrajzolni, a kisebb-nagyobb szakadékok és beszögellések már homályban maradnak előtte.

A Catilina-féle összeesküvéstől 44 március idusáig egymás mellett, legfeljebb nem mindig együtt haladt a két férfi. Caesar céltudatosan előreörő pályájával összehasonlítva Ciceróé persze határozatlanabb, bizonytalanabb. Akadnak benne törések is, mint a legtöbb ember életében. Különösen két eseményről szokták mondani, hogy existenciáját alapjaiban rendítette meg. Az egyik száműzetése (5b), a másik Tullia leányának halála (45). Megemlíthetjük azonban, hogy a Rómába való diadalmas hazatérés, mikor azt gondolta, hogy nem is otthonába kerül vissza, hanem egyenesen az égbe emelkedik (de domo sua 28, 75),²¹ majd az új érvényesülésnek meg-megcsillanó reménye mindenért kárpótolta a „haza atyját“, a „*res publica* megmentőjét“. Az optimáták oldalán, igen exponált helyen kezdett harcolni a triumvirátus nyomasztónak érzett hatalma ellen. Fellépésének határozottságát általában azzal okolják meg, hogy Pompeius és Caesar között a jólétesültek szerint akkoriban bizonyos feszültség mutatkozott. Így vállalkozott Cicero arra, hogy a szenátusban 56 április elején Caesar politikájának egyik legérzékenyebb pontja, az *ager Campanus* ellen támadjon (ad fam. 1, 9, 8).²² Néhány nap múlva azt hallhatták Rómában, hogy a triumvirek a luccai találkozáson a legtökéletesebb egyetértésben megállapodtak a hatalmi kérdésekben. „A nagy varázsló egyik legsikerültebb bűvészmutatványa“, mondja Mommsen²³ Caesar Luccában elért diplomáciai sikeréről.

Cicero leveleiből úgyszólván napról-napra követhetjük az ezután jövő eseményeket. Májusban a campaniai földkérdés beharangozott tárgyalása helyett már Caesarnak azokat a követeléseit képviseli a szenátusban, amelyeket márciusban még szörnyűségnek (*monstra*) nevezett.²⁴ Hirtelen irányváltásának igazolására bocsátja közre a *de provinciis consularibus* mondott beszédét. Ez a *παλιψωδία*, amint Atticusnak nyíltan bevallja, mindenesetre kínos volt számára. (Ad Att. 4, 5, 1: *quid? etiam — dudum enim circumrodo, quod devorandum est — subturpicula mihi videbatur esse παλιψωδία*.) Helyzete kétségbeejtő (ad Att. 4, 6, 2). Vagy bolondnak, vagy rabszolgának nézi mindenki.²⁵ Miért nem fogadta meg barátja tanácsát és miért nem szakított előbb az optimátákkal! Nem voltak azok soha őszinte jóakarói a magafajta *homo novus*-nak! Irigységből már másodszer árulták el

¹⁹ Az újabb irodalmat is felsorolja M. Gelzer a RE „M. Tullius Cicero, als Politiker“ című cikkében, 1090. Cicero értékelésének rövid történeti áttekintését l. R. Heinze „Vom Geist des Römertums“ című (1938) könyvének függelékében (285—) E. Burek tollából. A *de re publica*-hoz fűződő problémák: 290—.

²⁰ Caesar. Geschichte seines Ruhmes.³ 1925, 14—.

²¹ Egyébként is l. G. Boissier: Cicerón et ses amis.¹⁶ 1910, *passim*; az ide vonatkozó hely: 223.

²² Gelzer 938; Caesar, der Politiker und Staatsmann. 1940, 125.

²³ RG 3⁸, 320.

²⁴ Gelzer: RE 940; Caesar 130.

²⁵ Gelzer: RE 943.

(fam. 1, 7, 7). Kijelenti, hogy számár volt (ad Att. 4, 5, 3: *scio ... me asinum germanum fuisse*).²⁶

Caesar viszont kezdettől fogva mindig páratlan előzékenységgel bánt vele és készséggel ismerte el szellemi kiválóságát. Pl. az analógiáról (*de analogia*) írott nyelvtudományi munkáját éppen ebben az időben ajánlotta neki, mint a római szónoklat mesterének. De egyéb eszközökkel is meg akarta tartani maga mellett a mégiscsak tekintélyes Cicerót. 54 elején pl. 800.000 sestertiusnyi kölcsönrel segítette ki fenyegető pénzzavarából (ad Att. 5, 1, 2; 4, 3; 5, 2; 6, 2). Így aztán lassan-lassan egész szívélyes viszony fejlődött ki köztük, úgyhogy Cicerót szinte elviselhetetlen helyzetében csak Caesarral való *suavisima coniunctio*-ja (ad Att. 19, 2) vígasztalta. Bizalmas levelezéséből kitűnik, hogy egymást akkortájt kölcsönösen nagyrabecsülték, egymás érdekében minden lehetőet megtektek.²⁷ 54 júliusában ezt írja Atticusnak (4, 15, 10): *illud quidem sumus adepti, quod multis et magnis indiciiis possumus iudicare, nos Caesari et carissimos et iucundissimos esse, 4, 17, 6: ex fratribus litteris incredibilia quaedam de Caesaris in me amore cognovi.* (A következő bekezdésben Caesar barátjának mondja magát.) Politikai elszigeteltségében őszintén hálás volt Caesarnak barátságáért és megkülönböztetett bánásmódjáért.²⁸ Jellemzőek ebből a szempontból testvérehez írott levelei is, pl. 3, 5, 4 (54 októberéből): *unum ex omnibus Caesarem esse inventum, qui me tantum, quantum ego vellem, amaret.* L. még ad Qu. fr. 2, 13, 1; 3, 1, 18, ad fam. 11, 27, 2.

Caesarnak fontos volt, hogy ügyeit Rómában Cicero képviselje és segítse.²⁹ Ez pedig nem volt mindig könnyű, vagy hálás feladat. Caesar egyéb megbízásain kívül néha jóbarátait nem védhette (pl. Prociliust Clodius ellen), máskor pedig halálos ellenségeire kellett szónoki tehetségét pazarolnia (P. Vatinius és Gabinius pórei). Előfordult, hogy Clodiusszal együtt szerepelt a törvényszék előtt.³⁰ Ilyen esetek miatt kapta optimata részről a leghevesebb támadásokat (Ps.-Sall. in Cic. 4.: *levissime transfuga*; Cat. 49, 7: *optimus omnium patronus*; késői visszhang: Sen. suas. 6, 12). Ezzel szemben Caesar szívesen fogadta pártfogoltjait és elhalmozta őket — különösen öccsét, Quintust — kitüntetésekkel és Gallia gazdagságával, neki pedig ismételtlen komoly ígéreteket tett a jövőre nézve.³¹ A britanniai vállalkozásról tervezett eposz elkészült részleteit hálás elismeréssel fogadta és a mű folytatására buzdította.^{31a}

Ez a baráti viszony évekig tartott. Kilikiába való utazása (51) előtt semmi különösebb zavaró körülmény nem merült fel köztük.

²⁶ Mommsen (RG 3^a, 323) így nyilatkozik erről a „vallomásról“: „C...., der sich mit Ehrentiteln belegte, die durchaus mehr treffend als schmeichelhaft waren.“

²⁷ Gelzer 956.

²⁸ Gelzer: Caesar. 145: „Während ihn die Geburtsoptimaten nie als ihresgleichen anerkannten und Pompeius ihn stets wieder durch seinen kühlen hinterhältigen Egoismus abstieß, behandelte ihn Caesar mit unvergleichlichem Charme als den geistig Ebenbürtigen.“ Ugyan-így RE 956.

²⁹ L. Drumann—Groebe 3^a, 286.

³⁰ Gelzer 957—.

³¹ Gelzer: RE 956, Caesar 145.

^{31a} A. Kappelmacher (Die Literatur der Römer, 1934, 208) Lucretius *de rerum natura*-jának kiadását is Cicero Caesar-barátságával magyarázza, t. i. Memmius ebben az időben Caesar szolgálatában állott.

A politikában ugyan Lucca óta nem játszott valami nagy szerepet, de legalább annál zavartalanabban elmélkedhetett Platon nyomán az államról és a legjobb államformáról. Ezeknek az éveknak (54—51) a gyümölcse a *de re publica*.

Most már megértjük, hogy miért hozakodik elő Cicero a Romulus-mondával kapcsolatban Proculus Iuliuszal, miért szegődik a Iuliusok családi fikciójának terjesztői és hitelszerzői közé. A kitalált őszentül ott szerepel, mint Romulus „hű barátja” (πιστός και συνήθης, Plut. Rom. 28).³² Nem fontos számunkra, nem is lehet eldönteni, hogy ki indította útjára, mindenesetre nem tekinthetjük véletlennek, hogy Cicero a zavartalan barátság éveiben született Államban a mondának ezt a bővített változatát megemlíti, elfogadja, sőt a nagyobb hihetőség okából még érvekkel is alátámasztja.^{32a}

De a legutolsó időben már látta, hogy két hatalmas „barátjának”, Caesarnak és Pompeiusnak egyre nyittabbá váló ellenségeskedése előbb utóbb polgárháborúra vezet. 50 körül már azt sem titkolta, hogy végső szükség esetén Pompeius mellé fog csatlakozni. Inkább győzzék le ezzel, mint győztes maradjon azzal.³³ Szilárd meggyőződése, hogy a *res publica* csak Pompeiusra számíthat, — de az is, hogy akármelyik győző, tyrannos lesz (ad Att. 7, 9, 4). Caesartól ekkor már nem várt egyebet, mint Cinnától és Sullától (ad Att. 7, 7, 7). Lelkiállapotára, vívódásaira élénk fényt vetnek azok a szavak, amelyekkel utolsó ezévi (50) levele (ad Att. 7, 9, 4) végződik: *equidem dies noc.esque torqueor*.³⁴

A legnehezebb időben, 49 tavaszán, vállalkozik a békeközvetítésre az ellenfelek között. Caesar, mint mindig, most különösen szíves hozzá, — szüksége volt minden tekintélyesebb szenátorra, hogy elkerülhetetlen lépéseit legitimizálja. De Cicerónak állami cselekedjei mindenek fölött áll. Az ősi *res publica* ellensége az ő ellensége is. Ezért nevezi ekkortájt Caesart egyik bizalmas levelében (ad Att. 7, 18, 2) *perditus latronak* („alávaló lázadó”, a *latro* értelmezéséhez l. Liv. 40, 27, 10; az értent: *hostes iusti*),³⁵ a döntő pillanatban pedig ezért áll Pompeius táborába. Mellette is marad, csak Pharsalos után tér vissza Itáliába. Egészen csodálatos, hogy a győző milyen előzékenységgel fogadja a megtört republikánust (ad fam. 4, 13, 2: *Caesaris summa erga nos humanitas*).³⁶

De csak életét és vagyonát hagyhatta meg neki Caesar „kegyes szelidsége” (ad fam. 6, 6, 8: *mitis clemensque natura*). Kedéjét a nyomasztó politikai helyzet annyira megviselte, hogy még az öngyilkosság gondolata is megfordult a fejében (ad fam. 4, 13). Újra visszavonul könyvei közé. Thapsus (46 ápr.) után egy darabig reménykedett, hogy Caesar majd lassan visszatér a köztársasági formákhoz. Ezért fogott neki megint a Törvényeknek, hogy az állam újjáépítésé-

³² V. ö. R. Heinze: Virgils epische Technik.² 1908. 155, 1.

^{32a} Ez az adalék talán R. Keitzenstein (Die Idee des Prinzipats bei Cicero und Augustus. Nachr. Gött. Ges. Wiss. 1917), Th. Birt (Röm. Charakterköpfe.⁷ 1928, 150 és különösen 337—) és R. Heinze (Ciceros Staat als pol. Tendenzschrift. Hermes 59, 1924, 73— = Vom Geist des Römertums. 142—; a mi szempontunkból legfontosabb rész: 163—) vitáját is eldönti Heinze javára.

³³ Gelzer: RE 9 8.

³⁴ Gelzer: RE 990; Caesar 206.

³⁵ A *latro* ilyen értelmezésében megerősített Alföldi András 1941. márc. 26-i felolvasása a Budapesti Philologiai Társaságban.

³⁶ Gelzer: RE 1004—; Caesar 266.

ből ő is kivegy a részét. Caesar továbbra is rendkívüli szeretetreméltósággal bánt vele, de az az elgondolás, amely szerint a római világbirodalom óriási épületének alapjait lerakta, bizony nagyon távol esett attól, ami az ősi városállam visszakívánóinak a szeme előtt lebegett.³⁷ Így aztán nem csoda, ha Cicero Róma helyzetét már 46 őszén a *servilus* szóval jellemzi (ad fam. 9, 26, 1). Hiszen nem is olyan régen az állam hajójának még ő volt a kormányosa, most pedig a hajó aljának vizében is alig van számára hely (ad fam. 9, 15, 3: *sedebamus... in puppi et clavum tenebamus, nunc autem vix est in sentina locus*). Testi-elki összeroppanását csak betetőzte leányának, Tullianak halála 45 februárjában. Ebbe az évbe esett kínos „sajtóháborúskodása” is: Catót és rajta keresztül nem is burkoltan a köztársasági eszméket dicsőítő iratára Caesar udvariasan (ad Att. 13, 46, 2), de megiehetősen erős hangon válaszolt Anticato jában (topic. 94: *nimis impudenter Caesar contra Catonem meum*).³⁸

Egész gyűjteményt lehetne összeállítani azokból a kellemetlen megjegyzésekből, amelyekkel a tehetetenségre kárhoztatott Cicero Caesar működését kiscite.³⁹ (Ezeknek az anekdotáknak a legjobb évezője és szakértője természetesen Caesar volt: Cic. ad fam. 9, 16, 4). Köztársasági meggyőződését, az üressé vált régi formákhoz való ragaszkodását, érzékenységét sok minden bánthatta, — a világbirodalom ügyeit intéző Caesarnoz nem volt mindig könnyű a bejutás (ad fam. 6, 13, 3; 6, 14, 2: *cum... venissem mane ad Caesarem atque omnem adeundi et conveniendi illius indignitatem et molestiam pertuissem*),⁴⁰ — de még az ekerülhetlen naptárretortot is tyrannikus önkényre magyarázta (Plut. Caes. 59).⁴¹

Caesar ismerte embereit, tudta, hogy sokan gyűlölik, köztük talán legjobban Cicero (ad Att. 14, 1, 2 Caesar szavait olvashatjuk: *ego dubitem, quin summo in odio sim?*), kettőjük viszonya mégis változatlan maradt egész haláláig, — legalább is az ő részéről. Ennek a minden felülemelkedő nagyvonalúságnak a hatása alól néha még Cicero sem tudta kivonni magát. Tulajdonképen ő maga sem értette, hogy miért volt hozzá Caesar mindig olyan e.nézó (ad Att. 14, 17, 6: *ille enim nescio quo pacto ferebat me quidem mirabiliter*, mondja ró a halála után, l. még ad Att. 15, 4, 3), — éppúgy, mint ahogy Caesar egész élete művét, legnagyobb szerűbb elgondolásait is tejesen félre magyarázta.⁴² Miért? A *de officiis*-ban (I, 26) olvasható Caesar-jelmezést ellenkezőjére fordítva talán azt lehetne mondani: *propter eam, quam sibi ipse opinionis errore finxerat rem publicam*.

Ezek után nem fogunk csodálkozni, ha a kiindulásul szögáló mondai hagyomány, Romulus halála és Proculus Iulius története is módosult formában jelentkeznek a későbbi évek folyamán. Az Alam után Cicero, mint Platon, megírta a Törvényeket is. Hogy mikor, nem tudjuk pontosan. Annyi biztos, hogy a *de re publica*-val egyidőben már ezen a művén is dolgozott, de Kilikiába való elutazása előtt nem tudta befejezni. Később, a visszavonultság éveiben, újra nekifogott (ad fam. 9, 2, 5: *modo nobis stet ilud... scribere et legere πολιτικός*,

³⁷ V. ö. Ge'zer: Caesar 278.

³⁸ Gelzer: RE 1024.

³⁹ V. ö. Drumann—Groebe 3², 683; EPhK 62, 1938, 177; RE „M. Tullius Cicero. Fragmenta.” 1272— (K. Büchner).

⁴⁰ Drumann—Groebe 3², 564.

⁴¹ Drumann—Groebe 3², 563; 663, 3.

⁴² Gelzer: RE 1050.

et si minus in curia atque in foro, at in litteris et libris... gubernare rem publicam et de moribus ac legibus quaerere), munkáinak felsorolásában (div. 2, 1) mégsem említi. Véglegesen talán sohasem fejezte be és nem is ő adta ki.⁴³

A *de legibus* olvasói tudják, hogy a bevezetés Platon Phaidrosát akarja utánozni. Más kérdés, hogy az utánzat megközelíti-e a Phaidros felejthetetlen sorait? A dialogus résztvevői a család arpinumi kertjében megpillantják azt a százasos tölgyfát, amelyről Cicero a Mariusról írott költeményében is megemlékezett. Örökké fog élni ez a fa, legalább is amíg a latin szó él, mert a költői *ingenium*-ból sarjadzott (1, 1, 1: *semper manebit, sata est enim ingenio; ...dum Latinae loquentur litterae, quercus huic loco non deerit*). Athene legendás olajfája, meg Apollon deiosi pálmája is csak így él mind a mai napig, nem pedig a valóságban (1, 1, 2). Cicero Atticusnak azt a kérdését, hogy a költeményben ezzel a tölgyfával kapcsolatosan említett dolgok valóban megtörténtek-e, fölöslegesnek mondja. Éppen olyan fölösleges, mint azon töprengeni, hogy Romulus csakugyan megjelent-e halála után isteni mivoltában Proculus Iuliusnak, kijelentette-e, hogy Quirinus az isteni neve, és hogy templomot rendelt-e magának a találkozás helyén, nem messze Atticus quirinalisi lakásától? Képtelen kitalálás mindez, akár az, hogy Boreas Atticus athéni háza mellől rabolta el Oreithyiat. (1, 1, 3: *respondebo tibi equidem, sed non ante quam tu ipse responderis, Attice, cerien non longe a tuis aedibus inambulans post excessum suum Romulus Proculo Iulio dixerit se deum esse et Quirinum vocari templumque sibi dedicari in eo loco iusserit, et verumne sit ut Athenis non longe item a tua illa antiqua domo Orithyiam Aquilo sustulerit: sic enim est traditum.*) Nem kell bolygatni az ilyenajta hagyományt (1, 1, 4: *ne nimis diligenter inquiras in ea, quae isto modo memoriae sint prodita*). Más a költészet, más a tanúbizonyságokkal alátámasztható történetírás! Ki hiszi, hogy Numa csakugyan beszélgetett Egeriával, vagy hogy egy sas lekapta, majd újra visszatette Tarquinius kalapját? (1, 1, 4.)

Platon Phaidrosa is megkérdezi, hogy igaz lehet-e Boreas és Oreithyia története, Sokrates azonban fontosabbnak tartja az önmegismerést, mint a mythosok racionalisztikus magyarázgatását. Sokrates fölényesen-szerény magatartása természetszerűleg utánozhatatlan, Cicéronban csak a fölényesség marad belőle. Szokott eljárása szerint nem elégszik meg mintájának görög példáival sem, rómaiakat told hozzájuk. A mi szempontunkból csak az az érdekes, hogy a Proculus Iulius-epizód most már ilyen összefüggésben jelenik meg. Amit a zavartalan barátság éveiben megtörtént tényként igazolt, azt most fölényes megállapítással a képzelet szüleményének, kitalálásnak jelenti ki. A Iuliusok családi fikciójától mintegy megvonja támogatását, mint ahogy már 49-ben is gúnyt űznek Caesar állítólagos isteni származásából egy olyan levélben (ad fam. 8, 15, 2), amelyben Caelius, a levél írója, az ő szavaira céloz (*Venere prognatus... Psecade natus*).

De ez még csak Cicero *παλινοψία*-inak egyike, különösebb jelentősége nincs. Végzetesebb dolgokra, a Caesar-tragédia közelgő befejezésére vonatkozik a harmadik kiszemelt részlet. Mikor a mundai győzelem híre Rómába érkezett (45 márc.), a sok egyéb kitüntetés, válogatott megtiszteltetés között elhatározták, hogy Caesarnak *deo invicto* felírással díszített elefántcsont-szobrot⁴⁴ állítanak fel a Quirinus-

⁴³ Az irodalom: Gelzer 1010 és Philippon (ib.) 1118.

⁴⁴ A helyeket l. Drumann—Groebe 3¹, 581, 1.

templomban és a Capitoliumon. E szerint a római szenátus és a nép hivatalosan is elismerte az uralkodó-kultuszt. Cicero elkeseredetten fakad ki: *eum σὺνναον Quirino malo quam Saluti*. (Ad Att. 12, 45, 3. Erre vonatkozik egy másik célzása is: *domum tuam pluris video futuram vicino Caesare*, ad Att. 12, 48; l. még ad Att. 13, 28, 3: *hunc de pompa Quirini contubernalem*.) Szívesebben látja Caesart egy templomban Quirinusszal, mint Salusszal, azaz — jó egészségben. (Salusnak ugyanis szintén volt kultushelye a Quirinalison, úgyhogy a halom egyik elnevezése is *collis Salutaris* volt.)⁴⁶ Ez a gonosz szójátékba rejtett célzás azt jelenti, hogy ugyanazt kívánja Caesarnak, mint amivel egyszer 67-ben az akkori consul, C. Piso, a nem valami köztársasági ízű *lex Gabinia* tárgyalása közben Pompeiust fenyegette: Ῥωμύλον ζηλῶν οὐ φοβέεται ταῦτόν ἐκείνῳ τέλος (Plut. Pomp. 25, 9). „Romulust utánozza, de vigyázzon, nehogy ő is arra a jussra jusson!”⁴⁶ Láthatjuk, hogy mennyire elterjedt a mondának ez a változata, amelyet tulajdonképpen Sullára találtak ki. Később mindenki csak Caesarra magyarázta. Quirinus-Romulus istenségét nem vitatják, csak éppen csodálatos halálának körülményeit igazítják a politika időszerű kívánalmaihoz: tyrannosszá fajult,⁴⁷ ezért a szenátorok meggyilkolták.⁴⁸ Néhány hónap múlva teljesült a reményüket a multba vetítő történelem-konstruálók vágya...

Érdekes, hogy Appianos szerint (b. c. 2, 114) Caesar gyilkosai is a Romulus tyrannoktonia-jával való parallelizálás kedvéért (ὁ καὶ περὶ Ῥωμύλον τυραννικὸν γενόμενον ἐλέγετο συμβῆναι) választották tettük színhelyéül a március 15-i szenátusi ülést a curiában, ὡς... δόξειν... τὸ ἔργον, ὡςπερ ἐκεῖνο καὶ τότε ἐν βουλευτηρίῳ γενόμενον, οὐ κατ' ἐπιβουλήν, ἀλλ' ὑπὲρ τῆς πόλεως πεπραχθαι.

Hogyan magyarázhatjuk nem a mondának, hanem Cicerónak ezeket a változásait? Ismételjük és fogadjuk el Mommsen jellemzését: „als Staatsmann ohne Einsicht, Ansicht und Absicht... Er ist nie mehr gewesen als ein kurzsichtiger Egoist... Durchaus Pfsucher... Eine Journalistennatur im schlechtesten Sinne des Wortes, ... auch als Mensch... von schwach überfirnisster Oberflächlichkeit und Herzlosigkeit“?⁴⁹ Talán megemlíthetjük, hogy Cicerónak ez az értékelése Magyarországon sohasem vált általánossá. Az Ókori Lexikon cikkírója (Szamosi János) szerint pl. Mommsen „könnyedén, elméskedő modorban odavetett ítéletei vérlázítóak és szertelenségeik miatt komoly figyelemre sem méltók“. (II 1101, 2.)

Egy még kirivóbb ellentét közelebb fog bennünket vezetni a megértéshez. Caesar 46 szeptemberében többek kérésére megengedte egyik legnagyobb volt ellenfelének, a Mytilenében önkéntes száműzetésben élő M. Marcellusnak, hogy hazatérjen (l. Cic. ad fam. 4, 4, 3). A szenátusi jelenet nagyszzerűsége annyira meghatotta Cicerót, Caesar sokatmondó gesztusa annyira a régi köztársaságra emlékeztette, hogy meg-

⁴⁶ G. Wissowa: Religion und Kultus der Römer.² 1912, 131.

⁴⁶ L. E. Meyer: Caesars Monarchie und das Principat des Pompeius.³ 1922, 449; Gelzer: Caesar. 310.

⁴⁷ Mint egy bizonyos hagyomány szerint Alexandros; l. Cic. ad Att. 13, 28, 3: *quid? tu non vides ipsum illum Aristotelii discipulum summo ingenio, summa modestia, postea quam rex appellatus sit, superbum, crudelem, immoderatum fuisse?* A következő szavak mutatják, hogy a célzás Caesarnak szól.

⁴⁸ L. Meyer 449, 5; Gelzer: Caesar. 328.

⁴⁹ RG 3³, 619—.

szakította hosszú hallgatását és — jó idő óta először — felszólalt (pro M. Marcello). Caesart önuralma, győzelmében mutatott józan mérséklete, kiváló ellenfelei iránt tanúsított nagy elkücsége miatt istennez hasonlítja (3, 8: *similimum deo iudico*). Mindenkinck kell tudnia, hogy Caesar *salus*-ától függ másoké is, és hogy az ő élete va.amennyiüket jelenti. (7, 22: *quis est... qui non intellegat tua salute contineri suam et ex unius tua vita pendere omnium?*) Csak azt sajnálja, hogy a köztársaság halhatatlan eszméjét halandó ember szelleme tartja fent (ib.: *doleo, cum res publica immortalis esse debeat, eam in unius mortalis anima consistere*). Figyelmezteti feladataira (8, 23): *constituenda iudicia, revocanda fides, comprimendae libidines, propaganda suboles, omnia, quae dilapsa iam diffluxerunt, severis legibus vincienda sunt*. A polgárháborúk minden sebét csak ő gyógyíthatja be, senki más. (ib.: *quae quidem tibi nunc omnia belli vulnera sananda sunt, quibus praeter te mederi nemo potest*.) Rosszalólag hozza fel Caesarnak egy többször hangoztatott kijelentését: *satis diu vel na.urae vixi vel gloriae*. A természet törvényei szerint, vagy dicsősége élvezésére talán igen, *si quod maximum est, patriae certe parum*. Az álamot nem hagyhatja ilyen állapotban, *in quo nunc est* (8, 26). Életének hátralevő idejét, minden erejét a *res publica* helyreállítására kell szentelnie! (9, 27: *haec igitur tibi reliqua pars est, hic restat actus, in hoc elaborandum est, ut rem publicam constituas*.) Ha ezt megtette, akkor majd mondhatja, hogy eleget élt! (*Tum te, si votes, ... satis diu vixisse dicit!*) Beszédét annak megismérlésével fejezi be, hogy csak akkor lehet egészséges az állam, ha Caesar az. (10, 32: *nisi te, C. Caesar, salvo... salvi esse non possumus*.) Ezért kérve-kéri, hogy vigyázzon életére; védelmezésére még saját testét is felajánlja.

Most már nem lepődünk meg, hogy mikor reménykedése szertefoszlott, mikor hiába várt az „igazi” köztársaság visszaállítására, Caesar működéséről és életéről való vélekedése az elentétes véletbe csapott át. Alkalmilag ugyan ő is kénytelen volt elismerni régen, hogy a *res publica*-nak vége, nem más az már, csak üres szó (de re publ. 5, 1, 2: *rem publicam verbo retinemus, re ipsa vero iam pridem amisimus*; ad Qu. fr. 3, 5, 4: *nulla est res publica*; ad Att. 4, 18, 2), de mikor ugyanezt a Rómában keringő hírek szerint egyszer Caesar is nyíltan megállapította: *nihil esse rem publicam, appellationem modo sine corpore ac specie* (Suet. Div. Iul. 77), intézkedései pedig még érthetőbb nyelven beszéltek, ő is csak arra gondolhatott, mint Brutusék, hogy az álamot meg kell szabadítani ettől a „zsarnoktól”. Látjuk tehát, hogy Cicero nem pillanatnyi szeszélyből, vagy éppen egyéni érdekből változtatta véleményét többször is erről a nyomon követhető mondai hagyományról. A maga szempontjából fölértelenül igaza volt, mert másképp nem is tudta szemlélni korának egymásratorlódo eseményeit, csak nemzete multjához ragaszkodva, a római *res publica* nézőpontjából.

Annyira mindenesetre eljutottunk, hogy Ciceróhoz nem Drumann kalauzolásával iparkodunk közelebbjutni, — igaz, hogy Petrarca misztikus ideálját sem keressük benne. Az antik embernek is voltak hibái, csak hogy erényeiről sem szabad megfeledkeznünk. Ellentétek mindenki életében vannak, legfeljebb nem éleződnek ki annyira, hogy csak a halálban, vagy még ott sem simulnak el. Pusztá véletlen volna, hogy Cicero legutolsó beszéde, a XIV. Philippica ezekkel a szavakkal végződik: *qui morte vicerunt?*⁵⁰ Biztos, hogy véletlen, mégis eszünkbe jut-

⁵⁰ R. Reitzenstein: Das Römische in Cicero und Horaz. (Neue Wege zur Antike. II.) 1925, 17.